

САКРАЛНО ГРАДИТЕЉСТВО МОРАВСКЕ СРБИЈЕ

ИВАН СТЕВОВИЋ

Након пропасти српског царства и гашења династије која је државом владала два века, када је политичко тежиште српских земаља померено ка некада периферним странама, на историјској сцени се средином осме деценије XIV stoleћа појавило неколико моћних господара. Њихове земље су се простирале од Босне, преко долина Мораве и Косова, до Зете и пограничног појаса са Бугарском (сл. 308). Првенство међу тим велможама признато је Лазару Хребељановићу, који је иза себе имао подршку Цркве као једине довољно очуване државне институције. Посредовањем светогорских монаха нови владар се 1375. постарао да отклони раскол између српске и цариградске патријаршије, а исте године одлучено је и о започињању изградње његовог маузолеја, манастира Раванице. Истовремено, и консеквентно начелима владарске идеологије, кнез Лазар се појавио и као ктитор спољне приправе хиландарског католікона. Овим чиновима су све најважније основе поштовања немањихке династије поново заживеле у матичној средини.¹

Колико год на први поглед изгледала као локална или искључиво национална, историја Моравске Србије описала је пуне кругове у свим сегментима примерене времену у којем је трајала. Они крећу од мултипликације некада целовитог државног корпуса, што је одавно била византијска реалност, преко блиске повезаности са западном Европом, што је са различитим амплитудама била константа српске средњовековне политике, до нестанка под налетима освајача, што је био први чин дешавања која ће у наредним stoleћима значајно покренути

добар део европског копна. Владајући територијом чије су границе чинили Дунав, Тара, Хвосно и Тимок, *primus inter pares* српских великаша, кнез Лазар је стекао и озбиљну економску моћ, толико озбиљну да се раздобље и пре и после Косовске битке, по тада насталим уметничким остварењима, може назвати раздобљем „српске ренесансе”.² То није реторичка фигура, већ слика оновремене стварности државе, последње слободне православне заједнице на Балкану, у чије су окриље у таласима пристизали припадници ромејског племства и учени монаси из Палестине, Византије, Бугарске и са Атоса. С друге стране, рудно богатство Србије, предузимљивошћу трговаца придошлих из приморских градова, одлазило је према Апенинском полуострву, Угарској и Немачкој. Тај етнички конгломерат нужно је водио још једном прожимању двеју сфера европских култура. Њихове су се тековине нашле најупечатљивије обједињене у животопису Лазаревог сина Стефана Лазаревића: после Бајазитовог пораза код Ангоре, Стефан је 1402. у Цариграду примио титулу деспота из руку савладара цара Манојла II Палеолога, а тада је утначен и његов брак са Јеленом Гатилузи, ћерком Фирентинца Франческа II, господара Лезбоса; нешто касније деспот је постао вазал краља Жигмунда, што је резултирало далекосежно важним преласком појединих угарских области и Београда у оквире српске државе; крајем 1408. нашао се међу изабраним витезовима Змајевог реда, а учествовао је и на црквеном сабору у Констанцу; имао је велику библиотеку и своју палату у Будиму. За собом је оставио надахнуто књижевно дело, а био је и покровитељ скрипторијума, осниваних како у његовом

¹ Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи*, 105–124; Михаљчић, *Лазар Хребељановић*; Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 287–348.

² Ђурић, Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку II*, 128 sq.; Кораћ, Шупут, *Архитектура византијског света*, 355–371.

Сл. 344. Манастир Раваница, католикон

маузолеју у манастиру Ресава тако и у многим монашким колонијама образованим широм земље.³

Деспотово доба (сл. 325) било је и време редефиниције постулата српске владарске идеологије. Св. мученик кнез Лазар, чији је култ негован у савременим богослужбеним списима, и св. Симеон и св. Сава Српски, који се изнова наглашено прослављују, бивају обједињени у пантеон „заштитника актуалног владара, односно, у молитвени штит од неверника”; „владалачку породицу замењује угрожена

отаџбина, а општехришћански мотиви претежу над локалним”. Одатле произилази и непрекидно присутна равнотежа између категорија овоземаљског и најдоктринарнијег монашког опредељења, сликовито испољена у Стефановом *Житију* Константина Костенечког (Константин Филозоф). Нимало случајно, генеалогичка Немањичка, као „природних” Стефанових претходника, у тексту се изводи још од Константина Великог, док је опис деспотовог двора саображен Ареопагитовој аскетској побожности.⁴ Јер „живот у читавој тој земљи је као црква божија”, у њој делују они „који су све красно света знали

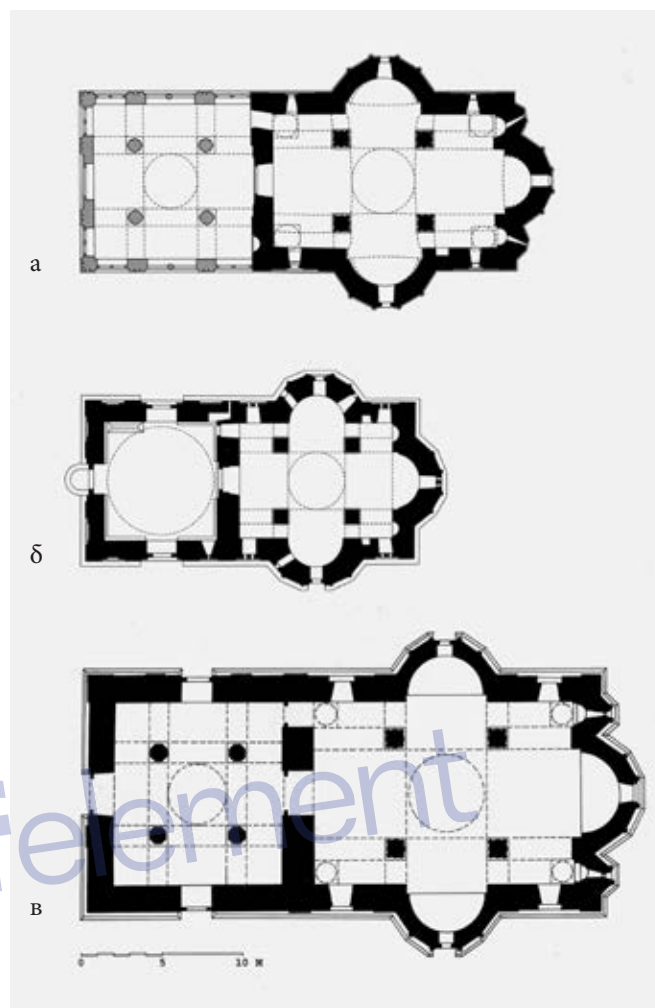
³ Cf. Калић, *Срби у ђозном средњем веку*; eadem, *Десџоџи Стефан и Византија*, 31–40; Радујко, *Койорин*, 59–65 (са опширно наведеном старијом литературом).

⁴ Марјановић-Душанић, *Династија и светлост*, 77–95.

заменити са јединим красним Христом”, њен владар „и по лепоти тела и снаге био је међу вршњацима као сунце посред звезда а у беседама изванредан као нико дотле”, у његовим одајама „вика, лупање ногама, смех или неспретна одећа није се смела ни поменути, а сви беху обучени у светле одеће, које је раздавао лично деспот.” Србија је у делу Константина Филозофа „одабрана да буде напајана рајском благодаћу, да у њој буде благодат Божија, да буде рај на земљи”, чији се центар и у дословном и у алегоричком смислу налазио у Београду, који је у Житију опширно описан као образ самог Јерусалима.⁵

Са тако силовито компримираним новим духовним идентитетом, конституисаним понајпре у сврху „вишње” одбране од овоземаљских неизвесности, као најважнија потреба појавило се материјално отелотворење српске религиозности, обележено замашном ктиторском делатношћу првака државе, која се радијално ширила на све друштвене слојеве.⁶ Из тог полета настао је корпус сакралне архитектуре моравске Србије. Њена су се најважнија обележја, испољена у просторном концепту и у начину обраде фасада, у доброј мери појавила као значајно друга чија спрам претходних српских, односно позновизантијских градитељских токова.⁷ У историографији су управо те новине временом произвеле једну изведену а веома ригорозну оцену њене свеукупне вредности, али и једну истинску концептуалну недоумицу. Обема им је, међутим, извориште било заједничко, проистекло из историјског и архитектонског времена у којем су ови споменици стварани.

Још од радова првих истраживача, а особито након што их је Габријел Мије објединио одредницом „моравска школа”, позносредњовековне српске цркве по правилу су сагледаване у оквирима локалног, епифеноменалног градитељског израза, самоникло израслог на граничном појасу европских култура. Наведени став стајао је у непосредној вези са дуго присутним односом према позновизантијској архитектури *en bloc*. Њој је мање-више доследно одрицан било какав креативни допринос, иако су регионалне разлике и идиосинкретички профил с разлогом бивали препознавани као њена глобална и суштинска

Сл. 345. Основе цркава развијеног уписаног крста: а. Раваница, б. Љубостиња, в. Ресава (Манасија)

својства. Будући да су се под тежином таквог суда нашли чак и цариградски споменици с почетка XIV stoleћа, готово читав век млађим српским здањима могло је бити загарантовано само још ниже место на лествици нивоа „квалитета” архитектуре.⁸ Одговор на сплет наведених предрасуда, понекад и логичких контрадикција, у најкраћем би се могао сажети питањем: на основу чијих се „мерних инструмената” и којег градитељског деловања на простору источнохришћанског света с краја XIV и почетком XV века може говорити о истовременој српској архитектури

⁵ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, passim; Ердељан, *Изабрана места*, 169–189.

⁶ Cf. Стародубцев, *Задужбинарство и ктиторство*, 39–63 (са старијом литературом).

⁷ Кораш, Шупут, *Архитектура византијског света*, 357.

⁸ Cf. Mango, *Byzantine Architecture*, 175–180; Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 440.

Сл. 346. Крушевац, Лазарица

на споменути начин?⁹ Управо то питање увод је у оквиру стварног проблема, проблема порекла архитектонског идиoma строго примењиваног како на водећим тако и на мање успелим градитељским делима моравске Србије.

Када је реч о унутрашњем простору храма, нема сумње да су иновације произишле из блиских веза које су држава и црква имале са Светом Гором. Но, кад је реч о структури и појединостима екстеријера, ситуација је знатно другачија. Извори су им тражени у удаљним областима Кавказа, у мотивима

осликаним на малтерној оплати Пећке патријаршије, у утицајима исламске уметности, па чак и у народном стваралаштву. Због тога не чуди што су се у релевантној литератури појављивали искази о распеваним, шароликим, декоративним и разнобојним фасадама, о фасадама које изгледају попут бомбоњере, готово без икаквог сакралног карактера, или пак о спољашњем украсу нагомиланом до граница доброг укуса. Очигледно, уместо самих споменика, о њима је дуго, и прилично аподиктичким тоном, говорила искључиво историографија.¹⁰ То је и суштински разлог због којег наведено питање никада није добило утемељен одговор.

Једина објективна отежавајућа околност садржана је у чињеници да је Моравска Србија, уз Мистру, представљала последње активно средиште градитељског деловања византијског света. Другим речима, моравски храмови немају у хронолошкој равни практично никакву тачку поређења, а појављују се као здања на којима је у врло кратком временском периоду промовисан конструктивно и ликовно потпуно заокружен градитељски израз. Ако се у свеукупном концепту раваничке петокуполне цркве основано препознаје архитектонски начин исказивања континуитета државне власти, испољен подражавањем главних мотива Душановог маузолеја код Призрена, Лазарева дворска црква Св. Стефана у Крушевцу (сл. 346), подизана упоредо са Раваницом (сл. 344), заправо је знатно сложенији и у српској пракси делимично нов архитектонски организам. Он је формиран прожимањем морфолошких својстава једнобродне грађевине и храма сажетог уписаног крста са куполом. Простор обе кнежеве задужбине проширен је образовањем певница у продужецима поткуполног травеја, фасаде и једне и друге озида не су смењивањем педантно сложених појасева пешчара и опеке. Раваничка главна купола подсећа на цариградске, у суперструктури Лазарице попречни краци крста само су дискретно наглашени и постављени тако да чине основицу наглашене вертикале постоља и тамбура куполе. Раваница је постала идеални узор каснијој деспотовој гробној цркви (сл. 19, 345, 348–350), а форме крушевачког храма са мање или више успеха подражавали су сви имућнији чланови властеоског круга. Тако је створен хомоген програм сакралне архитектуре моравске Србије.¹¹

⁹ Стевовић, *Архитектура Моравске Србије*, 231–253.

¹⁰ Cf. idem, *Каленић*, 33–56.

¹¹ Кораћ, Шупут, *Архитектура византијској светли*, 364–366.

Сл. 347. Манастир Љубостиња, католикон

Појединачно посматрани, начин зидања водећих моравских цркава, примењена конструктивна решења, генерални приступ организацији примарних маса, чиниоци другостепеног обликовања фасада, све су то били производи искуства пониклог из акумулираног градитељског стварања. Преузети су са генерације старијих српских, односно византијских споменика, или чак и из средњевизантијског наслеђа. Још једном, нова је била слика *целине*, која је израсла из обједињавања побројаних чинилаца, а предуслови који су довели до њене појаве најнепосредније су произишлаго из новина у концепту простора. Наиме, оног тренутка када су равне површине бочних

зидова уступиле место широким, истуреним и наглашено високим полукружним конхама, силуэта храма саграђеног на развијеној или на сажетој основи уписаног крста са куполом закономерно је морала попримити сасвим другачије контуре. Грађевина је добила стварни тродимензионални елемент, који је структури екстеријера дао обележје својеврсне „скулптуре” остварене архитектуром. Тако разубуђени организам неумитно је изискивао темељито пре-структурирање оног позновизантијског начела које је фасаду схватало као сликарско платно украшено мултипликовањем симбола извођених у опеци. По сасвим аристотеловским ставовима, композиција

Сл. 348. Манастир Ресава (Манасија), католикон

Сл. 349. Манастир Ресава, католикон, детаљ

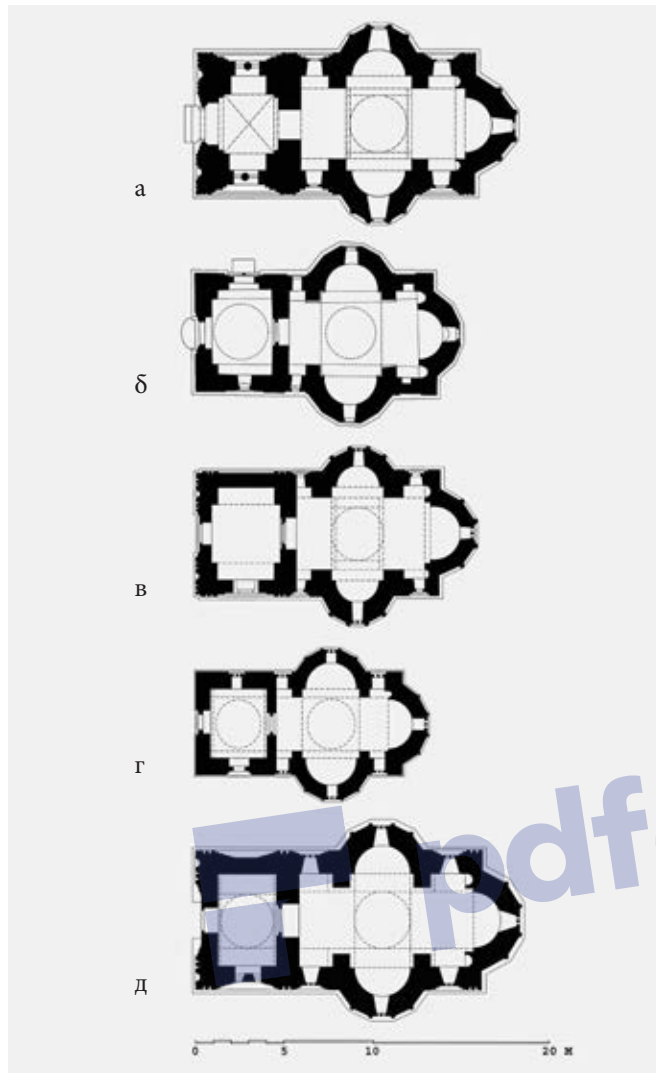
Сл. 350. Манастир Ресава, католикон, детаљ

великих форми није могла доћи до потпуног изражаја уколико би била прикривена обиљем детаља. Уместо њих, градитељи водећих задужбина моравске Србије упустили су се у комбиновање дискретнијих али сасвим одговарајућих елемената визуелне акцентуације. Хоризонталним чиниоцима, оличеним у зидању које је већ на крушевачком храму водило у *opus listatum*, или употребом наглашених кордонских венаца, делове здања је требало „повезати” и тиме истаћи његову подужну осу. Логичну противтежу представљао им је збир елемената у функцији вертикалног моделовања, пре свих полустубови на саставима страна апсиде и певница. Колико логична, њихова намена, сасвим позновизантијски, једнако је

била и „аструктурална”; они су истовремено имали да истакну рељеф фасаде и висину храма, независно од стварног облика или распореда простора. Речју, на полихромној површини градива, далеко од било какве превелике уметничке слободе, стваран је дисциплинован, симетричан и поново особено креативан цртеж, израстао из једног дубоко класицистичког опредељења.¹²

Дуго прослављана као пресудно обележје оригиналности ове архитектуре, плитко урезивана и бојена двочлана трака представљала је нит густог ткања у

¹² Стевовић, *Каленић*, 159 sqq.

Сл. 351. Основе цркава сажетог уписаног крста: а. Лазарица, б. Наупара, в. Велуће, г. Руденица, д. Каленић

Сл. 352. Манастир Каленић, католикон, аксонометрија

камену, пласираног искључиво на оквирима прозорских отвора, или на луковима испод куполе. Иако извођена у материјалу недовољно квалитетном да до краја открије вештину рада појединих мајстора, камена пластика моравских цркава убедљиви је показатељ истоветне мере прецизности и строгости, и истоветног одрицања од било какве стилизације, домета који су постизани и у крупним плановима фасада. Стога не чуди што преовлађујуће геометризовани и вегетабилни клесани мотиви неодољиво подсећају на увећане представе минијатурног сликарства. Ка истој асоцијацији води и поглед на

ритмичне низове слепих arkada, тордиране стубиће, розете или тзв. „шаховска поља”, скуп древних иконографских кодова пласираних у вишим зонама, чији је визуелни интензитет стајао у наглашеном контрасту са нижим деловима здања (сл. 354, 355).¹³ Када се у обзир узму околности, а особито нова конфигурација религиозно-идеолошког поретка државе, с правом се поставља питање – које су све идеје биле исказиване оваквим градитељским изразом?

¹³ Cf. Ibidem; најпотпунији преглед и даље се налази у књизи Катанић, *Декоративна камена ђласџика*.

Сл. 353. Манастир Каленић, католикон

Сл. 354. Манастир Каленић, бифора на источној апсиди цркве

Сл. 355. Манастир Каленић, клесана пластика у горњој зони олтарске апсиде

И да ли се он у средини која је представљала својеврсни хришћански микрокосмос може свести у аутентичним образложењем увек мањкаве оквира периферног градитељског дијалекта? Или је реч о оном опредељењу теолошко-уметничке мисли које је, саздано на равнотежи између античког поимања Реда у архитектури и једног од видова позновизантијског доживљаја архитектонског украса, стварало у понечему пуристички градитељски идеограм, онај чија се обележја могу препознати у прочишћеним формама Метохитовог параклиса или Грачанице, а све то у тежњи да сликом екстеријера искаже ванвременску суштину хришћанског учења о Цркви?

Прекривен манастирима који су стајали као куле његовог духовног бедема, сакрални амбијент Моравске Србије своје је истовремено средиште имао и у месту владарског пребивалишта. Заслугом Стефана Лазаревића Београд је завредео да буде поистовећен са вечним центром хришћанског света. Без обзира на реторске конструкције којима се Константин Филозоф морао послужити како би исказао ову идеју, топос „седмврхог града” препознаје се и у просторној равни Београда: у истраживањима оновремене тврђаве откривени су трагови који

указују на некадашње тачке довољно истакнуте да буду доведене у симболичку везу са прерогативом универзалне престонице.¹⁴ Оно о чему се зна само из пера деспотовог биографа, а што се може контролисати другим изворима, још илустративније сведочи о исходишту оваквог поимања. Попут Цариграда, и Београд је био посвећен Богородици, па је у зидинама чувана њена чудотворна икона. Митрополијски храм који је славио празник Богородичиног Успења налазио се на месту које је писац доживео као слично Гетсиманији, из чега је закључено да је простор Горњег града, односно владарске резиденције, по начелима сакралне топографије био изједначен са самим Сионом, особито ако се у виду има често поређење деспота Стефана са Давидом. Реликвије су чиниле другу религиозно-идеолошку основицу концепта Београда као богоизабраног центра: у њему су биле положене мошти св. Петке, византијске царице Теофано, а, по свој прилици, и самог Константина I, о чему би требало да сведочи реликвијар десне руке похрањен у ризници Кремља, украшен стиховима написаним у српској редакцији старословенског језика и датован у почетак XV столећа. За разлику од старијих српских светилишта – чувава династичких реликвија и култова, деспотов Београд је, први пут у српској историји, био осмишљен „на урбаној матрици и са програмом заснованим не на националним већ на универзалним хришћанским култовима.”¹⁵ Нешто више од две деценије након смрти Стефана Лазаревића, последњи српски замах за помоћ небеских заштитника догодио се 12. јануара 1453. године. Тада су мошти јеванђелисте Луке дочекане у српској престоници у Смедереву, положене у дворску цркву, а наредног јутра пронете дуж градских зидина, не би ли оне по прастаром веровању попримиле неразрушивост.¹⁶ Моћ светог јеванђелисте одолевала је шест година. „Падом Смедерева 1459. завршила се агонија друштва које је изгубило знамените ктиторе и велике уметнике. Касније, током XV века, обнављала се уметност, преносила се стара иконографска традиција, али великих дела више није било.”¹⁷

¹⁴ Поповић М., *Београдска тврђава*, 86 sqq.

¹⁵ Поповић Д., *Реликвије светле Пейке*, 271–293; Ердељан, *Избрана месца*, 169–189.

¹⁶ Поповић Д., *Мошти светле Луке*, 295–318.

¹⁷ Ђурић, Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку II*, 167.